“ संशोधन प्रकल्प कसे मांडावेत ”

डॉ. स्वप्निल बुचडे

एम.ए., पीएच. डी., नेट, सेट (मराठी)

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

संशोधन म्हणजे काय ?

- संशोधन हा शब्द इंग्रजीतील Re- Search या शब्दासाठी प्रतिशब्द आहे.
- **Re - म्हणजे** – पुन्हा
- **Search - म्हणजे** – शोध घेणे, पुन:पुन्हा शोध घेणे, झालेल्या संशोधनावर पुन:पुन्हा संशोधन करून नवीन तथ्य, नवीन सत्य आणि नवीन वस्तूस्थिती अभ्यासने म्हणजे संशोधन होय.
- सत्य शोधून काढणे आणि त्याद्वारे निर्णय घेणे हे बौद्धिक प्रक्रियेचे लक्षण समजले जाते. त्यासाठी संशोधन महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची वैशिष्ट्ये

1. नवीन ज्ञान प्राप्त होते.
2. सूत्रबद्ध पद्धतीने संशोधन केले जाते.
3. ज्ञानाची कक्षा वाढते, उपलब्ध असलेल्या ज्ञानात सुधारणा केली जाते.
4. संशोधन हे वस्तूस्थितीवर आधारित व वस्तूस्थितीशी निगडीत असते.
5. संशोधन विशिष्ट प्रश्नांच्या संदर्भातील उत्तरे शोधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरते.
6. संशोधन हे प्रयोगावर, निरीक्षणावर व माहितीवर अवलंबून असते.

संशोधनाची गरज

- आधुनिक युग हे संशोधनाचे युग आहे. प्रत्येक व्यक्तिला निरनिराळ्या प्रकारची माहिती हवी असते.
- रोजच्या जीवनात नवनवीन प्रश्न निर्माण होतात. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून भागात नाही. उलट त्याच्या सोडवणुकीचे प्रयत्न करावे लागतात. हे प्रश्न व्यक्तीपुढे निर्माण होतात, तसेच ते विचारवंतांना देखील पडतात.

संशोधन कधी

आपल्याकडे विद्यापीठीय पातळीवर (M.A., M.phil, Ph.D) संशोधन प्रक्रिया काय आहे हे विद्यार्थ्याला समते. पण अमेरिकेसारख्या राष्ट्रात त्या अनुषंगाने विद्यार्थ्यावर प्रथम पदवी स्तरावर संस्कार केले जातात.

संशोधन प्रक्रियेचे प्रमुख टप्पे

१. संशोधनाची पूर्वतयारी होण्याच्या दृष्टीने करावयाची विविध कामे व विचारात घ्यावयाची अंगे.

२. प्रत्यक्ष तयारी करताना म्हणजे प्रकल्प सिद्धिस नेताना करावयाच्या बौद्धिक व तत्सम कृतिशी संबंधी गोष्टी.

३. शेवटच्या अवस्थेच्या दृष्टीने करावयाच्या विविध गोष्टी.

संशोधनाचे टप्पे

१. विषय निवड – (योग्य -अयोग्य)

२. आराखडा

३. प्रशिक्षक – Guide

४. विषयाचा आवाका आणि मांडणी

५. प्रत्यक्ष विषयाची मांडणी

६. साधन – सामग्री संचयन : ग्रंथालयांचे साहाय्य (ग्रंथवाचन)

७. प्रकल्प लेखन करताना घ्यावयाची काळजी

१. विषय निवड – (योग्य -अयोग्य)

- विषय निश्चितीसाठी पूर्ववाचन महत्त्वाचे
- विचार करून एक दोन विषय पुढे ठेवणे आवश्यक
- चांगला विषय सुचण्यासाठी दीर्घकाळ अवलोकन व चिंतन आवश्यक
- साधनग्रंथांचा अवलंब करावा. यामुळे पूर्वी काही काम झाले असल्यास त्याची कल्पना येते.

➢ विषय निश्चितीतील लक्षात घ्यायच्या गोष्टी

- योग्य विषय निवडावा. विषय सहज समजावा.
- विषय सापडत नसल्यास विषय तज्ञांचा सल्ला घ्यावा.
- एखादा विषय सुचवला गेला तरी आपल्या आवडी – निवडी व गरजेप्रमाणे विषय थोडा बदलून घ्यावा. आपल्याला आवड असलेली विषयाची बाजू स्वीकारावी.
- निवड केलेल्या विषयासंदर्भात आपल्याला कोणत्या पैलूंची मांडणी करायची आहे याचे ज्ञान आवश्यक आहे.
- आपली कुवत लक्षात घेवून विषयाची निवड करावी.

उदा. – गुऱ्हाळघर, सोशल मिडिया आणि तरुणाई, ऊस शेतकरी आणि त्याच्यासमोरील आव्हाने.

➢ विषयाचा आवाका लक्षात घ्यावा.

- ➢पदवी आणि विषयाचा आवाका याचे तारतम्य असणे आवश्यक आहे.

उदा. B.A., M.A. , M. Phil, Ph. D

- ➢ पदवीसाठी विषयाची व्यापकता लक्षात घेवून विषय निश्चित करावा.

काय टाळावे

- ➢ प्रकल्प B.A. साठीचा आणि जिल्हा आणि राज्य पातळीवरील विषय घेणे टाळावे.
- ➢ किचकट आणि स्वत:ला समजणार नाही असा विषय घेवू नये.
- ➢ विषयाची निवड कोणाच्याही दबावाखाली येवून करू नये.
- ➢ संशोधन हा खेळ नव्हे हे लक्षात घ्यावे.

गृहितकाला महत्त्व :

- गृहितक निश्चित केल्यानंतर प्रत्यक्ष त्याच्या अनुषंगाने शोधला सुरवात होते.

उदा. –१. मोबाईलच्या वापरामुळे तरुणाई बिघडली.

↓

यादृष्टीने प्रत्यक्ष असे घडले का याचा शोध घेणे. त्यामागची कारणे शोधणे.

↓

- गृहीतक सिद्ध होईपर्यंत ते खरे आहे असे संशोधक मानीत नाही.
- निष्कर्ष मनात बाळगून त्याच्या अनुषंगाने संशोधन करणे हे शास्त्रीय पद्धतीला अमान्य आहे.

प्रशिक्षक – *Guide*

- संशोधनात मार्गदर्शकाची / प्रशिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते.

I. संशोधन प्रगतीची कल्पना देणे.

II. पुढच्या कामाची रूपरेखा सांगणे.

III. काही शंका असतील तर त्या विचारने.

IV. तयार केलेल्या आराखड्यासंदर्भात चर्चा करणे.

आराखडा

- विषयाच्या विवेचनासाठी आराखडा निश्चित करणे.
- संशोधनासाठीचा कालावधी, ज्ञानसाधनांची उपलब्धता, मांडणीसाठी लागणारा कालावधी, फिल्डवर्कसाठीचा कालावधी, सर्वेक्षण केलेल्या गोष्टींची मांडणी, या सर्वांच्या वेळेचे नियोजन आवश्यक असते.
- संशोधनातील पाठांचे उपमुद्दे करणे आवश्यक.

साधन, सामग्री, संचयन : ग्रंथालयाचे साहाय्य

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने माहिती संकलन :

- विज्ञानात प्रयोगशाळेचा आधार घेतला जातो.
- सामाजिक शास्त्रे आणि भाषेसाठी ग्रंथालयांचा आधार घेतला जातो.
  - समाजशास्त्र, इतिहास या विषयांसाठी ग्रंथाऐवजी इतर मार्गांनी आपले साहित्य सिद्ध करावे लागते.

ग्रंथवाचन

- पुस्तक वाचताना प्रथम पाहावयाची गोष्ट म्हणजे ते कितपत विश्वसनीय आहे हे पाहणे.
- ग्रंथ अद्ययावत आहे की नाही हे पाहावे.
- कित्तेक ग्रंथ जुने असले तरी ते प्रमाण म्हणून मानले जातात. याचे कारण त्याचे ग्रंथकार, मान्यवर ग्रंथकारांचे ग्रंथ अर्थातच अधिक विश्वसनीय असतात.
- पुस्तकाचे अवलोकन बारकाईने करावे. कोणताही महत्त्वाचा भाग नजरेतून सुटू नये ही काळजी घ्यावी.
- वाचनातून प्राथमिक मुद्दे तयार होतील ते नमूद करून ठेवावेत.
- विश्वकोश, तत्त्वज्ञानकोश, समाजविज्ञानकोश, चरित्रकोश, संज्ञासंकल्पनाकोश.. या कोशातून माहिती घ्यावी.

प्रकल्पलेखन /प्रबंधलेखन करतानाची काळजी

- प्रास्ताविक रूपरेखा कोणत्या उद्देशाने तयार केली.
- विवेचनातले प्रमुख टप्पे
- प्रत्येक अवस्थेत कोणत्या आधारग्रंथांचा वापर करावा.
- प्रबंधाचे स्वरूप कसे असणार हे पाहावे.
- अवलंबिलेल्या पद्धतीतही आपले वैशिष्ट राहणार आहे. आवश्यक तेथे त्याचा खुलासाही करावा.

Thank you.